

9516

1885

638.2

F-81

2011

38.2
81

ИЗДАНИЕ ПЕРВОЕ ОДНОГО ТОМАСА ОДНОГО ХОЗЯИНА

ՀԱՄԱՌՈՏ ՁԵՌՆԱՐԿ

ԿԱՆՈՆԱԻՌ

ՂԵՐԱՄԱՊԵՇՈՒԹԵԱՆ

Ս. ԲՕԼԼԷ

Տնօրէն Գեորգի շերամապահութեան և գինեգործութեան փորձնական
կայարանի:

Հունգարիայի երկրագործութեան, առևտուրի և արուեստների նա-
խարարութեան հրատարակութեան 3-դ տպագրութիւնից փոխա-
դրեց ռուսերէն՝ Կովկասի հանգամանքներին լարմարացնելով:

Գլխաւոր երկրագործ Կ. ԳԵՆՎՍԿԻ

(2 րէրն նշարներով)

2002

ՔԻՖԼԻՍ, 1885.

12-81

$$\frac{630}{21-60}$$

ՀԱՄԱՌՕՏ ՁԵՌՆԱՐԿ *պր.*

ԿԱՆՈՆԱԽՈՐ

ՀԵՐԱՄԱՊԱՀՈՒԹԵԱՆ

Աշխատանքից Ի. ԲՕԼԼԷ

Տնօրէն Գեօրգի շերամապահութեան և գինեգործութեան փորձնական
կայարանի:

Յունգարիայի երկրագործութեան, առևտուրի և արուեստների նախարարութեան հրատարակութեան 3-դ տպագրութիւնից փոխադրեց ռուսերէն՝ Կովկասի հանգամանքներին յարմարացնելով:

ԳԻՐԻՄԻՆԻ ԷՐԻՐԱՓԻՐԺ Վ. ԳԵՆՎՍԿԻ

(2 ቤተሰብ ከፊት ጋር ይገናኛል)

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս, 1885.

Տպարան Ա. Ա. Միլեւսոնի, Գօլ. պրոսպ., առ. Ն^օ 12.

Տպուած ըստ կարգադրութեան Կովկասի գիւղատնտեսական
Ընկերութեան Խորհրդի:

Առանձին տպագրութիւն «Կովկ. Գիւղատնտեսական ընկ. հրատա-
րակութիւններէ» 1885 թ. № 4.

«Համառօտ Ձեռնարկ կանոնաւոր շերամապահութեան»
անունով Յունգարեայի Գիւղատնտեսութեան նախարարու-
թիւնը նորերումս մի գրքոյկ հրատարակեց՝ հեղինակութիւն
Բօլլէի, Գեօրցի շերամապահութեան և գինեգործութեան
փորձնական կայարանի տնօրէնի: Այդ գրքոյկի մէջ համա-
ռօտ կերպով նկարագրուած է շերամի (աբրեշումի ճիճուի,
որդի) ամենականոնաւոր պահելու եղանակը և մենք, թարգ-
մանելով նորան ռուսերէն, ինկատի ունէինք մեր շերամա-
պահների անօգնական դրութիւնը, որոնք ամենևին չ'գիտեն
շերամ պահելու կանոնաւոր արհեստը: Փոխադրելիս այս
գրքոյկը, որը մեր կարծիքով ամենալաւերից մէկն է, մենք
բառ առ բառ չը թարգմանեցինք բնագիրը, այլ աշխատե-
ցինք լարմարացնել Անդրկովկասի տեղական հանգամանքնե-
րին և այդ պատճառով շատ բան մենք բոլորովին հանե-
ցինք, շատը փոփոխեցինք և շատն էլ աւելցրինք, օգտու
քաղելով ոչ թէ մեր անձնական դիտողութիւններից՝ այլ և
փորձուած շերամապահների խորհուրդներից:

Շերամ կամ աբրեշումի ճիճու կամ որդ պահելը Կով-
կասում շատ մեծ պակասութիւններ ունի: Որդերին շատ
խիտ են պահում և մի փոքր տեղի վերայ այնքան շատ են
լինում, որ դժուար է նոցա կարգին մտիկ տալը. նոցա տա-
կը հաւաքուած տերեւների մնացորդները, աղբը, սատկած
որդերը ինչպէս պէտքն է կանոնաւոր չեն դուրս ածում,
շերամատան օդը չեն փոխում: Այնպէս պահելու հետեան-
քը այն է, որ շատ հեշտ տարածւում են նոցա մէջ այժ-
մեան տարափոխիկ հիւանդութիւնները, որից կոտորվում են
կամ բոլորը կամ նոցա մեծ մասը: Բացի դորանից՝ ցուրտ
ժամանակ չ'են տաքացնում շերամատները և որդերին օրը
միայն երկու անգամ են լոտեցնում, որի պատճառով շատ
կամաց են աճում, այնպէս որ ամառուայ մեծ շոգերը վերայ

են հասնում, որ շատ վնասում է որդին, մանաւանդ չոր-
րորդ քնի ժամանակ: Շատ քիչ շերամապահներ կտտարեալ
առողջ թիթեռների սերմ ունին, կամ ինչպէս առում են՝
բճիճային սերմ (целлюлярные семена). մեծ մասամբ այս-
պիսի սերմերը դնում են նոյն տեղում, որտեղ և դրած են
հիւանդ թիթեռները ստացած սերմը, որ հիւանդութեան
աղբիւրն է: Իտալիայի կամ Ֆրանսիայի որդի տեսակը, որ
ամենաթանգ բոժոժն է տալիս առատորէն, համարեայ թէ
փոխուել վերջացել է: Սովորաբար պահում են Եսպանիայի
տեսակը, որ շերամապահի աշխատանքը գրեթէ չէ վարձատ-
րում:

Այս գրքոյկի մէջ բացատրվում է՝ թէ ինչպէս կանոնա-
ւոր կերպով պէտք է պահել որդերին, որ նրանք չը հի-
ւանդանան այնպիսի ցաւերով, որ նոցա բոլորովին կտո-
րում է: Եթէ որ սորա կարգացող շերամապահները կը
դժուարանան ճշդութեամբ կատարել բոլոր խրատ տուած
խորհուրդները, գոնէ այսքանը ցանկալի կը լինէր, որ նոքա
ինչքան կարելի է աշխատէին մօտենալ շերամապահութեան
առաջարկուած կանոնաւոր եղանակին:

Այս առթիւ պարտք եմ համարում յայտնել շնորհակա-
լութիւնս պ. Վ. Դ. Ինանովին, որ ռուսերէն թարգմանու-
թեան մասնակցեց:

Թիֆլիս

3 Ապրիլ 1885.

Վ. Գեեվսկի.

ՇԵՐԱՄԻ ԿԱՆՈՆԱԻՈՐ ՄԵԾԱՅՆԵԼԸ:

1. Սերմի պահպանելը

Շերամի սերմի կամ ձուաների լաւ պահպանելը նորա
մէջն է, որ նոցա ածելու օրից մինչև կենդանանալը կամ
սերմից դուրս գալը միակերպ տաքութեան մէջն են պահ-
պանվում, այսինքն չեն թողնում, որ տաքութիւնը յան-
կարծակի սաստիկ փոփոխուի այնտեղ, որտեղ նոքա պա-
հուած են: Այս նպատակով սերմը պահպանում են չոր սե-
նեակում, որտեղ չեն վառում, որի օդը մաքուր է. որքան
կարելի է դէպի հիւսիսային կողմն է նայում և վրան արև
չէ կանգնում. գոնէ անպատճառ չոր և մաքուր պէտք է
լինի տեղը: Կարևոր է նոյնպէս, որ այդ սենեակին կպած-
ները տաքացնովի չը լինին:

Սերմը պահպանելու համար ամենից լաւն է ածել
նոցա բարակ շերտով՝ ծածկուած թղթէ տուփերի (կարօբ-
կաների) կամ տիւլից շինած փոքրիկ պարկերի մէջ, և սոցա
դնել ծակծկուած տուփերում կամ պատիցը քաշանել, բայց
չը փակել սնդուկների կամ պահարանների մէջ: Նոյնպէս
հոգ տանելու է, որ մկները չը կարողանան մօտենալ, ապա
թէ ոչ նոքա կարող են ուտել: Աշխատելու է, որ ձմեռը
ցուրտ լինի այն սենեակում, որտեղ սերմն է պահուած.
այս պատճառով ցուրտ ձմեռուան օրերին լուսամուտները
պէտք է բացանել, իսկ տաք ժամանակ փակել: Տաքութեան
աստիճանը լաւ զիտելու համար հարկաւոր է ջերմաչափ

(տերմոմետր) կախտնել այն սենեակում, որտեղ սերմն է պահուած:

Գարնան սկզբին պէտք է զգուշանալ որ սերմը պահած սենեակում շատ չը ցրտի: Այդ ժամանակ շերամի սերմը կենդանանալու վրայ է և ցուրտը կարող է վնասել: Եթէ այդ ժամանակ ցուրտը ազդէ նոցա վերայ, կարող է հաւանականաբար պատահել, որ որդերը անկատար կը դուրս գան և առաջին հասակում հենց կհիւանդանան: Նոյնչափ մեծ խնամք տանել հարկաւոր է, որ սերմը շատ չը տաքանայ, մանաւանդ Ապրիլ ամսին, այս բանի առաջն առնելու համար՝ տաք օրերին և հարաւային քամիների ժամանակ պէտք է փակուած պահել լուսամուտների երկու կողմերն էլ, այսինքն կրկնակի պատուհանները: Զուանների կենդանանալու ժամանակ ամենալաւն այն է, որ տաքութիւնը սենեակում 10 աստիճանից աւելի չը լինի Ռէօմիւրի ջերմաչափով:

Մեծ զգուշութիւն հարկաւոր է սերմի պահպանութեան համար թէկուզ եղածը շատ լինի, թէկուզ քիչ. այս պատճառով, այն երկրներում, որտեղ շերամապահութիւնը խիստ տարածուած է և արհեստը լաւ են հասկանում, սերմ ծախողները իրանք են պահում սերմը մինչև նորա կենդանանալը:

Հետեւեալ շերամապահը լաւ կանի, որ սերմը այդ ժամանակից առաջ չ'առնէ:

II

Սերմի դուրս գալը

Սերմից դուրս գալը կամ ձուի կենդանացնելը սկսում են, երբ որ թթի ծառի պտուկները ուռչում են և շուտով երևալու են փոքրիկ տերևները:

Այդ ժամանակ շատ ծանր ու բարակ պէտք չէ շար-

ժուիլ. որովհետեւ քանի վաղ դուրս գան որդերը, այնքան լաւ է: Ուշ դուրս եկածները աւելի հեշտ են ենթարկուած սևանալու հիւանդութեան:

Սերմից դուրս հանելը սկսում են նորանով, որ սերմը դնում են արեգակաւոր սենեակը որի տաքութիւնը 12 աստիճանից (Ռէօմիւրի) աւելի է: Սերմը ածում են բարակ և հաւասարապէս թղթի վերայ, որի ափերը դէպի վեր են ծրուած. նոցա մօտ կախ են անում ջերմաչափը, տաքութիւնը կանոնաւորելու համար: Հենց որ ցուրտ է անսւմ՝ սերմը թողնուած է նոյն սենեակում: Դռները ու լուսամուտները պինդ փակվում են: Իսկ եթէ եղանակը յաջող է գնում՝ 4 կամ 5 օրից յետոյ սերմի սենեակը պէտք է տաքացնել, որ տաքութիւնը հասնի մինչև 14 Ռէօմիւրի: Երեք օրից յետոյ՝ տաքութիւնը պէտք է հասցնել մինչև 15° Ռէօմ. իսկ հետեւեալ օրերը սենեակի տաքութիւնը, վառարանը վառելով, ամեն օր մի մի աստիճան պէտք է բարձրացնել, մինչ որ հասնի 18° Ռէօմիւրի:

Եթէ ցրտերի պատճառով թթի ծառը ուշ է բացվում, այն ժամանակ պէտք է դադարել սենեակի տաքութիւնը բարձրացնելուց, բայց հաստատ պահել այն տաքութիւնը, որ արդէն կայ, կուգէ 14° լինի, կուգէ 16 կամ 18°: Այս պէս պէտք է թողնել և սենեակը չ'տաքացնել, մինչև որ եղանակը չը լաւանայ: Միայն ամենևին չ'պէտք է թողնել, որ սենեակի տաքութիւնը պակասի ցուրտ օրերին, որ սերմից դուրս գալը ուշացնուի. այդպէսով սերմից դուրս գալը կ'իսանդարուի, կամ հետեւանքը այն կ'լինի, որ դուրս եկած որդերը կ'կոտորուին:

Երբ որ մի անգամ սենեակը մինչև 18° Ռէօմիւր է տաքացրած՝ պէտք է և այդքան տաքութիւն պահպանել, մինչև որ սերմի գոյնը կ'սկսի փոխուիլ, այսինքն բաց գորշ կամ մոխրագոյն կ'ստանայ:

Ապա հետեւեալ օրերին, առաւօտեան ժամերին, սերմից կ'սկսեն որդերը դուրս գալ: Եապոնիայի տեսակները, որոնք կանանչ կամ սպիտակ կօկօն կամ բոժոժ են տալի, 18°

աստիճանի տաքութեան մէջ բոլորովին դուրս են գալի սերմից, այն ինչ եւրոպական տեսակների համար, որոնք դեղին բոժոժ են տալի, տաքութիւնը պէտք է շատացնել մինչև 19° կամ 20° Ռէօմ: Սրանից աւելի տաքացնելը բոլորովին հարկաւոր չէ:

Եթէ շերամապահը ցանկանում է, որ նորա որդերը մեծ մասամբ սերմից դուրս գան և առողջ լինին՝ ապա պէտք է նա աշխատի, որքան սենեակը ներում է, մեր ցոյց տուած տաքութեան սահմանները պահպանել: Այդ պահանջները տաքութեան մասին դժուար չէ կատարել, եթէ ընտրած սենեակը լաւ վառարան ունի, շատ հով չէ փչում սենեակում և շատ էլ մեծ չէ: Երբ որ այդպիսի սենեակ չ'կայ՝ այն ժամանակ պէտք է ընտրել տան ամենատաք սենեակը, որ պաշտպանուած է սառը օդ փչելուց, այս դէպքում սերմից որդերը դուրս կ'գան տաք եղանակ սկսուելու ժամանակ:

Սերմը ծոցումը պահելով, կամ վառարանի մօտ, կամ թէ չէ արեգակի տակ դնելով յաջող ելք չէ կարելի սպասել, որովհետև որդի դուրս գալը կատարեալ չէ լինում. շատերը ամենեւին չեն դուրս գալի. շատերն էլ դուրս գալիս կոտորվում են:

Որդի դուրս գալու համար արտասահմանում մի լաւ գործիք կայ, որ լամփով տաքացնովի է: Այդ գործիքի մէջ կան դուրս քաշովի տաշտանման արկղիկներ, որոնց մէջ հաւասարապէս բարակ շերտով սերմը ածւում է և մէջն էլ կախ է արած մի ջերմաչափ, տաքութիւնը չափելու համար:

Ինչպէս վերև յիշուեցաւ՝ սերմի գոյնը փոխուելուց մի քանի օր յետոյ որդերը դուրս են գալի: Ամէն առաւօտ, 6 ժամին, հենց որ որդերը դուրս են գալի, սերմի վերայ փռում են անգլիական տիւլ կամ բարակ ծակծկուած թուղթ և վերևից շաղ են տալի թթենու նուրբ տերեւներ: Տիւլի (չեքիլի) կամ թղթի ծակերի միջովը որդերը անց կը կենան տերեւների վերայ և ապա կարելի է վերցնել տիւլը կամ թուղթը:

Շատերը որդերին փետուրով են վերցնում. բայց երբեք

չ'պէտք է գործածել այս միջոցը, որովհետև վնասակար է որդերին:

Երբ որ տերեւները ծածկւում են որդերով՝ նոցա այնուհետև դնում են թղթի վերայ առաւօտուայ 8 կամ 9 ժամին շերամատունը (աբրշումանոցը) որը տաքացրած պէտք է լինի մինչև 18° Ռէօմիւր: Երկրորդ անգամ թուղթ են դնում որ մնացածները վերան անցնեն: Երբ որ այսպէսով հաւաքուած կ'լինին միւսնոյն օրը դուրս եկած որդերը՝ այն ժամանակ տալիս են առաջին անգամ ուտելու, բայց առաւօտուայ 9 ժամից ոչ ուշ: Մի քանի որդեր կէսօրից յետոյ են դուրս գալի, բայց սոցա չեն մեծացնում, այլ դէն են գցում, ինչպէս թոյլերին:

Շատ վատ սովորութիւն է առաջին օրը որդերին չ'կերակրելը, այն մտքով որ նոքա երկրորդ օրը դուրս եկածների հետ հաւասար մեծանան:

Այդ տեսակ միակերպութիւն չէ յաջողւում, այն ինչ որդերը մնում են թոյլ և տրամադրուած հիւանդութիւնների:

Շապիկ փոխելը որդերի և նոցա հասունութիւնը, որ բոժոժ շինեն, միայն այն ժամանակն է լինում յաջող, երբ որդերը զանազան մասերի են բաժանւում, հաւաքատասխան իրանց սերմից դուրս գալու օրին: Սերմի տուփերը, որոնց մէջ պարունակուած են սերմից դուրս եկած որդերի շապիկը կամ կաշին, պէտք է պահել ցոյց տալու համար այն անձանց, որոնցից սերմը ստացուել է, թէ ո՞ր աստիճանի կանոնաւոր է սերմից որդի դուրս գալը:

III ՇԵՐԱՄԻ ԿԱՄ ՈՐԴԵՐԻ (աբրշումի ճիճուի) ՄԵԾԱՑՆԵԼԸ:

Շերամատունը (աբրշումանոցը), որտեղ մեծացնում են որդերին, բաւականաչափ մեծ պէտք է լինի, այսինքն ամէն մէկ զօլօտնիկ սերմի վերայ, որից որդեր են դուրս գալու, պէտք է մօտաւորապէս 46 խորանարդ (կուբիչեսկի)

արշին տեղ լինի (100 կուբ. միտր 1 ունցի սերմի վերայ):

Ընտրած տեղը պէտք է չոր լինի, արևի տակ չը լինի շատ և հեռու պէտք է գտնուի անմաքուր տեղերից:

Ծղնօտով կամ դամիշով ծածկուած չարգախը, որ այնքան չէ տաքանում ինչպէս որ կղմինդրով (կրամիտով) ծածկուածը, կարող է գործածուիլ որդի երրորդ և չորրորդ քրնից յետոյ, բայց հարկաւոր է, որ բաւականաչափ անցքեր ունենայ օդափոխութեան համար:

Որդի սերմից դուրս գալուց երկու շաբաթ առաջ բոլոր գործիքները և սարքերը, որոնք ծառայում են որդ պահելուն, պէտք է լուացուին տաք մոխրաջրով և յետոյ մաքուր ջրով. կամ թէ մի քանի օրի անձրևի տակ պէտք է թողնել և յետոյ արեգակի տակ: Միևնոյն ժամանակ շերամատան յատակը (պօլը) պէտք է մոխրաջրով լուանալ և պատերը նորից ճերմակացնել:

Հարկաւոր չէ մի տարի գործածել այն սարքերը որոնց վերայ անցեալ տարի հաւաքելն ասած (քարանալը) ցաւով հիւանդներ են եղել, թէ չէ ցաւը կարող է կրկնուել: Լաւ որդ պահելու գլխաւոր կանոնն է—ամենամեծ մաքրութիւն շերամատան և գործածական սարքերի:

Շերամատան որդերը դարսում են 3 կամ 5 կարգ շինած դարակների վերայ: Սորա համար կանգնացնում են գերաններ և վերան դնում են տախտակի դարակներ, որ կարելի է շինել երկայն չորսանկիւնի շրջանակներից (ռամկա) վրան դնելով հաւասար, բայց խիստ հաստութիւնով դամիշ, որը լայնութեան կողմից պնդացնել կարելի է բարակ ու նեղ տախտակներով (պլանկա): Շրջանակների երկարութիւնը կարելի է շինել 2 մինչև 2½ արշին, իսկ լայնութիւնը 1½ արշին: Դարակների մէջը 1½ արշին տեղ թողնելու է, որ հեշտութիւնով կարելի լինի շրջանակները հանել և մաքրել տերևների մնացորդներից կամ աղբից:

Գետնի վերայ ամենևին չ'պէտք է պահել որդին, որովհետև այդ գէպըմը պէտք է աւելել գետինը մաքրութիւն պահպանելու համար, իսկ աւելելու ժամանակ բարձ-

րացրած թողը նստում է տերևների վերայ և եթէ հիւանդութիւն կայ, այն ժամանակ առողջներն էլ հիւանդանում են: Այսպէս ուրեմն գետնի վերայ պահելով՝ դժուար է որդին ազատ պահել դիպչող ցաւերից, որոնք այսօրուան օրս ոչնչացնում են նորան:

Ամեն մի շերամատան մէջ պէտք է լինի մի ջերմաչափ և մի վառարան, որ կարելի լինի հարկաւոր տաքութիւն պահպանել, այսինքն 17° Ռէօմիւրի: Առանձին ուշք դարձնելու է, որ օդը կանոնաւոր կերպով փոխուի, որովհետև ոչինչ բան այնպէս չէ վնասում որդին, ինչքան սպակաւնուած օդը փակուած սենեակի: Որդնատանը չը պէտք է այնպիսի բաներ պահել, որոնցից հոտ է գալիս. նոյնպէս քնելու տեղ չը պէտք է շինել, երբ որ որդն են պահում այնտեղ:

Առհասարակ այնտեղ բացի թթենու տերևի հոտից, ուրիշ ոչինչ հոտ չ'պէտք է լինի: Շատ մեծ սխալ է երբ որ օդը մաքրելու համար այնտեղ վառում են գիհի ծառ կամ քացախ են հոտեցնում: Այդպէսով օդը աւելի վնասուկար է դառնում որդի համար:

Որդը ցուրտը աւելի է տանում քան օդի պակասութիւնը, սորա համար խորհուրդ ենք տալի շերամատան լուսամուտները բաց պահել. եթէ դրսի տաքութիւնը 13 կամ 14° Ռէօմիւրից պակաս չէ: Քամոտ օրերին պատուհանները պէտք է փակել քամու փչած կողմից. կամ թէ վարագոյրները ցած թողնել որոնց միջով քամին այնքան սաստիկ չի կարող փչել: Որպէս զի արեգակը շատ չ'նեղացնի որդերին՝ պէտք է արևի կողմից պատուհանի փեղկերը (ստալնիքը) կիսով յետ դնել կամ եթէ ստալնիք չ'ունի (ճիւղը) խտրներ կախ անել:

Նոր դուրս եկած որդերին տալիս են որքան կարելի է ջահիլ տերևներ դանակով բարակ կտրտուած (փուրուկ) քանի որ որդերը մեծանում են այնքան աւելի խոշոր կտրտուած տերևներ են տալիս. չորրորդ քնից յետոյ մինչև բոժոժ շինելը տալիս են չ'կտրտուած հասուն տերևներ:

Որդերին տուած տերևները թաց չ'պէտք է լինին ցո-

ղից կամ աճրեւից. այդ պատճառով, երբ հարկաւոր է, պէտք է տերւենք չորացնել: ձանապարհների վերայ տնկուած թթենու տերւները ծածկուած են լինում երբեմն թողով, այդպիսիները անպէտք են. կամ պէտք է թափ տալով կամ (փալասով) ջնջոցով սրբելով պիտանի շինել:

Տերւները պարկերի մէջ լցնել պէտք չէ. այլ օրէնը մի քանի անգամ պէտք է հաւաքել կողովների մէջ քիչ քանակութեամբ. այն է, 2 կամ 3 անգամ կերակրելու և ոչ աւելի: Տերւները պէտք է պահել չոր տեղում, արեւից պաշտպանուած և հեռու արոտից կամ անասնանոցից: Վերջին հասկում որդերին տալիս են այնպիսի տերւներ կանանչ ճիւղքերի վերայ, որոնց տերւները քաղուած են փայտից:

Մի քանի տեղերում, ինչպէս և Կովկասում, առաջին քնից լետոյ որդերին տալիս են ամբողջ տերւներ և մինչև անգամ ճիւղքերով: Այս ձևը վատ չէ, ընդհակառակն մի քանի լաւ կողմեր էլ ունի. ճիւղքից չը բաժանուած տերւը, աւելի լաւ է պահուում և այնքան շուտ չէ փչանում որքան քաղուած տերւը: Միւս կողմից ճիւղքից քաղելու ժամանակ տերւը հեշտութիւնով զգգւում է, և նորանից դուրս եկած հիւթը շուտով փթում է տաք եղանակին. այս տեսակ տերւը ցաւ է առաջ բերում որդերի մէջ: Ճիւղքի վերայ եղած տերւները հեշտ է թացութիւնից ազատել թափառելով և չորացնելով:

Կերակուր տալու ժամանակ պէտք է պահել հետեւեալ կանոնը. — աւելի լաւ է քիչ քիչ տալ, բայց շուտ շուտ. և, բացի դորանից, տերւները հաւասարապէս բաժանել որդերի մէջ:

Յուրտ օրերին որդերը աւելի քիչ են ուտում, քան տաք օրերին. այս բանը պէտք է չը մոռանալ կերակրելու ժամանակ. այս պատճառով հարկաւոր չէ նոր տերւ տալ, մինչև որ առաջները դրածը չէ կերուել կամ չէ թառամել:

Շերամատները շատ անգամ ենթարկուում են մրջիւնների յարձակումներին:

Այս ձանձրալի միջատներից այսպէս կարելի է ազատուել. դնել մի թաց սպունգ (դուբկա) վրան շաքար շաղ-

տուած, այնտեղ, որտեղից մտնում են մրջիւնները. սոքա շաքարից գրաւուելով՝ իսկոյն կը լցուին սպունգի վերայ, այդ ժամանակ վրան ածել եփ եկող ջուր և բոլորն էլ կը կոտորուին. սպունգը ապա քամել և միւսին քանը նորից կըրկնել: Սպունգի տեղ կարելի է բամբակ կամ զգգուած կանեփ վերցնել: Նոյնպէս զգոյշ պէտք է լինել կատուներից և մկներից, որոնք նոյնպէս վնասակար են:

Որդերի մարմինը գնալով մեծանում է. այդ պատճառով ամեն օր պէտք է նոցա տեղը ընդարձակել կամ մեծացնել: Առաջին հատակում այդ կարելի է անել այնպէս, որ որդերի շուրջը ածուծ են տերւներ և երբ որ որդերը տերւների վերայ նստած են, այն ժամանակ բարակ փայտերով դոցա դէս ու դէն են քաշում: Առաջին քնից լետոյ այսպէս են տեղը լայնացնում. — ամեն առաւօտ որդերի վերայ փռում են, կերակրելուց առաջ, թելի ցանցեր (սետկա) (ինչպէս որ ձկնորսներն են գործածում) և լետոյ վերան տերւներ շաղ տալի: Առաջին ժամանակները ցանցի աչքերը փոքր են լինում, օրինակ մի սիւերի մեծութեամբ, վերջին երկու հասակի համար ցանցերը աւելի խոշոր աչքեր պէտք է ունենան: Կերակուրի մի մասը ցանցերի չորս կողմըն են փռում: Շատերը ցանցերի տեղ ծակծկուած թղթեր են գործածում: Որդերը ցանցի աչքերով անց են կենում և նստում են տերւների վերայ $\frac{1}{4}$ կամ $\frac{1}{2}$ ժամից լետոյ կարելի է համոզուել ցանցը բարձրացնելով, բոլոր որդերը վերև են գնացել նրա միջովը: Այսպէս ամեն մի ցանց վերցնում են կողքերին պնդացրած փայտերից և տանում դնում մի ուրիշ տեղ. այդ միջոցին ցանցերը միշտ մէկը միւսից հեռու են դնում, որ որդերը աւելի արձակ տեղ ունենան:

Եթէ ամեն օր որդերին նոր տեղի վերայ չը դնեն, իրենց հին տեղը նոցա համար նեղ կը լինի, բացի դորանից, նոքա կը մնան փթած տերւների մնացորդների վերայ, խառնուած որդի աղբի և դիպչողական ցաւով սատկածների մէջ: Այս ամենը շատ օգնում է վարակիչ հիւանդութիւնների երէւալուն և տարածուելուն, որոնց պատճառով այս

օրուան օրս այնքան կոտորվում են: Այս ցաւերը մէկից միւսն են անցնում իրար դիպչելով. փթող մնացորդները և որդի աղբը, որ կոչվում է նորա տեղը կամ անկողինը, ամեն տեսակ ցաւերի պատճառն է. մանաւանդ, եթէ հիւանդութիւնը մի անգամ սկսուել է:

Երջանակները՝ իրենց վերայ հաւաքուած անկողնով պէտք է դուրս տանել մի հեռու տեղ դէն ածելու և այնտեղ իսկ մաքրել նոցա. այս միջոցին ինչպէս և շերամատուները մաքրելիս թող չը պէտք է բարձրացնել, որի վնասը վերեւ բացատրուած է:

Որդին առաջին հասակներում պէտք է պահել այնպիսի թղթերի վերայ, որոնք ոչ սոսնձած են և ոչ էլ վրան կրտաւ կայ կպցրած. վերջին երկու հասակում նոցա ուղղակի շրջանակների (ռամկաների) վերայ կարելի է տեղաւորեցնել: Ամեն անգամ տեղափոխելիս պէտք է նոցա նոր թղթի վերայ դնել, որովհետեւ դործածուած թղթին կպած են լինում հիւանդութեան սերմերը:

Եթէ ցանց կամ ծածկծկուած թուղթ չը կայ՝ այն ժամանակ պէտք է թթենու ճիւղքերով տեղափոխել: Որդերը անցնում են դրած ճիւղքերի տերեւների վերայ, որոնց հեշտ է մի տեղից վերցնել և միւս տեղը դնել: Եթէ եղանակը լաւ էր, շերամատան տաքութիւնը միշտ մօտ 17° Ռ. էր, և կերակրելը կանոնաւոր էր (այսինքն, միահաւասար էին կերակրւում ամենքը և առանց կերակուրի չէին մնում) սերմից դուրս դալուց մինչև բոժոժ շինելը անց է կենում 28—30 որ Եսպոնիայի տեսակների մօտ, և 30—32 օր — եւրոպական տեսակների մօտ: Եթէ չիշուած հանգամանքներն չ'կային՝ այն ժամանակ տւում է երկու ամիս և աւելի:

Աճելով որդի մարմինը շարունակ մեծանում է բաւականաչափ և որովհետեւ որդի կաշին նորան համապատասխան չէ աճում և չէ ձգւում, այդ պատճառով որդերը իրանց հին կաշին (շապիկը) դէն են գցում, որ կարողանան աւելի մեծանալ. Շապիկ փոխելը չորս անգամ է լինում և դորանով որդի կեանքը հինգ հասակների է բաժանւում: Եթէ

շերամատան տաքութիւնը պահպանւում է 17° Ռ. այն ժամանակ շապիկ փոխելը վերջանում է $1\frac{1}{2}$ օրուայ մէջ. իսկ երբ որ ցուրտ է, ապա աւելի է տւում: Այդ ժամանակ որդերը մնում են անշարժ — սոքա քնած են — նոքա գլուխները բարձր են բռնում մի փոքր, մարմինը պարզ գոյն է ըստանում և թափանցիկ. վերջապէս նոքա դուրս են գալի հին շապիկից, որը մնում է տեղն ու տեղը: Շապիկ փոխելու ժամանակ որդերին հանգիստ պէտք է թողնել և տերեւ տալ հարկաւոր չէ, այդ միջոցին նոքա չեն ուտում:

Երբ որ տեսնում են որ բոլորը իրանց շապիկները փոխել են, ապա ծածկում են նոցա ցանցով, որոնց վերայ դրնում են տերեւներ, և յետոյ տանում են նոր տեղի վերայ դնում, ինչպէս վերեւը ասուած է, ամեն օր տեղի փոփոխութեան համար:

Սորա վերջը կցուած աղիւսակի վերայ ցոյց են տրուած որդերի հասակը, ինչպէս պէտք է պահել նոցա իւրաքանչիւր հասակում, ինչքան աստիճանաբար նոցա մարմինը աճում է, ինչքան տերեւ պէտք է տալ, և ինչքան տեղ է հարկաւոր նոցա:

Պէտք է միշտ 'ի նկատի ունենալ, որքան յաճախ և կանոնաւոր կերակրւում որդին, այնքան շուտ և կանոնաւոր են մեծանում և ազատ մնում հիւանդութիւններից:

Ճիւղքից քաղած տերեւներով կերակրելիս՝ պ. Բօլլէն խորհուրդ է տալիս կերակրել հետեւեալ կերպով. առաջին հասակում — ամեն 2 ժամը մի անգամ, 2-դ 3-դ և 4-դ հասակներում — երեք ժամը մի անգամ, իսկ 5-դ հասակում — առաջ 3 ժամը, և յետոյ 2 ժամը մի անգամ: Նա խորհուրդ է տալիս սկսել կերակուր տալը առաւօտեան 5 ժամին և վերջացնել երեկոյեան 10 ժամին: Իսկ չ'քաղած, այլ ճիւղքերով տուած տերեւներով կերակրելիս կարելի է մի քիչ աւելի ուշ ուշ ուտացնել, որովհետեւ այդ տեսակ տերեւները այնքան շուտ չեն թառամում:

Շապիկը փոխելու ժամանակ, մանաւանդ 3-դ և 4-դ շապիկ փոխելիս, մեծ զգուշութեամբ պէտք է հետեւել որ-

դերին, որովհետև այդ միջոցներին հեշտ է իմանալ նոցա առողջութիւնը քննադէս է: Միևնոյն օրը սերմից դուրս եկած որդերը միևնոյն ժամանակ են սկսում և վերջացնում շապիկ փոխելը, եթէ միայն նոքա առողջ են:

Եթէ զանազան օրերում սերմից դուրս եկած որդերը խառնուած են լինում միասին՝ այդպիսիները միևնոյն ժամանակ չեն փոխում իրանց շապիկը և դժուար է լինում դիտել նոցա առողջութիւնը. բացի դրանից՝ հարկաւոր է լինում քննարկել անհանգստացնել, միևնոյն կերակրելու ժամանակ:

Որդի հիւանդութիւնները

Եթէ որդերին բաւականաչափ խնամքով չեն պահում և վերը յիշուած կանոնները չեն կատարում՝ երրորդ շապիկը փոխելիս նկատուում են մեռած որդեր, որոնց թիւը շատանում է չորրորդ շապիկ փոխելու ժամանակ: Նոցա կոտորուիլը այնքան կարող է շատանալ, որ անմիջապէս բոժոժ շինելուց առաջ ամենքը փշանում են:

Մենք այստեղ համառօտ կերպով կ'նկարագրենք նոցա հիւանդութիւնները առանձին առանձին:

I. Պեքին կամ բժաւոր հիւանդութիւն:

Այս հիւանդութիւնը կարելի է ճանաչել սկզբում նորանով, որ որդերը քիչ են ուտում և առհասարակ լաւ ախորժակով չեն ուտում, քիչ ուտելով նոքա միահաւասար չեն զարգանում. մի քանիսները փոքր են մնում, իսկ միևնոյնը իրանց բնական մեծութիւնն են ստանում: Այդպիսի անհասարակութիւն նկատուում է միևնոյն դարակի վերայ և միևնոյն օրը սերմից դուրս եկած որդերի մէջ: Այս անհասարակութիւնը շապիկը փոխելիս է նկատուում և այն ժամանակ աւելի հեշտ կարելի է դիտել:

Հիւանդ պարտիայի (միևնոյն ժամանակ և միատեղ դրած սերմից դուրս եկածները) մէջ որդերը միաժամանակ չեն փոխում իրանց շապիկը, և երբ մեծ մասը արդէն շապիկը փոխել է, միւս մասը ամենևին չէ փոխում շապիկը և կոտորւում է, կամ թէ մի քանի օր ուշ է սկսում շապիկ փոխել: Սոքա, յետ մնացածները, ամենից առաջ են ցաւով բռնուել և դրա պատճառով յետ են մնում:

Որովհետև (պեքինը) բժաւոր հիւանդութիւնը հեշտութիւնով ցաւազարները անցնում է առողջներին, ուստի պէտք է բոլոր կասկածելի որդերին հեռացնել հէնց առաջին շապիկ փոխելու ժամանակ: Ուժեղ և առողջ որդերը ամենից առաջ են զարթնում քնից և տերև ուտում. այնինչ յետ մնացածները մնում են տեղի վերայ: Նոքա իբրև կասկածելիք հիւանդութեան մէջ՝ պէտք է դէն գցուին: Այս կերպով կարելի է առաջն առնել, որ ցաւը չը տարածուի ամենքի վերայ: Նկատել պէտք է, որ և միւս ամեն հիւանդութիւնների ժամանակ միևնոյն զգուշութիւնը գործածել հարկաւոր է, որովհետև անհասարակութիւնը և յետ մնացողների գոյութիւնը միշտ անկասկածելի նշաններ են հիւանդութեան:

Բժաւոր ասուած ցաւով հիւանդները առողջներից փոքր են լինում: Հիւանդ որդի կաշին վերջին հասակում ծածկւում է սովորաբար շատ փոքրիկ, սև մոխրագոյն բիծերով (լաքաներով), որոնք նկատուում են մանաւանդ գլխի, առաջի թաթերի և գլխի մօտիկ օղերի վերայ: Այս բծերի պատճառով հիւանդութիւնը կոչւում է բժաւոր հիւանդութիւն: Երբ ցաւը զարգացաւ՝ որդերը այլևս կերակուր չեն ուտում, կարճանում են և վերջապէս սատակում են մաշող ցաւից: Ստակելը սովորաբար չորրորդ շապիկ փոխելուց յետոյ է պատահում. եթէ ցաւը սաստիկ է, ապա և վաղ է պատահում. երբեմն կոտորւում են այդ ցաւով սերմի մէջ, սերմից դուրս գալուց առաջ:

Հիւանդ որդի մարմնի բոլոր մասերի մէջ գտնւում են բազմաթիւ, միկրօսկոպի տակ միայն տեսանելի, ձուլալի կլոր փոքրիկ մարմիններ, $\frac{1}{1000}$ միկրոն երկայն և $\frac{2}{1000}$

միլիմէտր լայն: Գիտնական քննութիւններով դտել են, որ այս մարմնիկները պատկանում են ստորին կարգի սունկերին: Դ՛ պատիւ գտնողի դոքա կոչվում են Կօռնալիայի մարմնիկներ:

Այս փոքրիկ մարմնիկները կերակրւում են որդի հաշւով, բազմանում են և փուլում են նրա ամբողջ մարմնի մէջ: Երբեմն այս բազմանալը այնպիսի արագութիւնով է պատահում, որ որդի հիւստւածքները քայքայւում են և նա սատակում է: Եթէ ցաւը թույլ է, այսինքն մարմնիկների բազմանալը այնքան արագութիւնով չէ պատահում, որ որդի մարմինը քայքայուի, այն ժամանակ որդը ապրում է մինչև բոժոժ շինելը:

Թեթեւ հիւանդ որդի շինած բոժոժից դուրս եկած թիթեռի բոլոր մարմինը լիքն է այդ տեսակ փոքրիկ մարմիններով: Սերմը նոյնպէս հիւանդոտ է լինում: Հիւանդ թիթեռներից դրած ուրմերը պարունակում են իրանց մէջ այդ մարմնիկներից, որոնց թիւը թէև ձմեռը չէ աւելանում, բայց սերմից դուրս գալու ժամանակ շատանում է: Այս տեսակ սիրմից դուրս եկած որդերը հիւանդ են լինում և եթէ մինչև բոժոժ շինելը չեն կոտորւում, ապա նոցա սերունդը անպատճառ դատապարտուած է կոտորուելուն: Այսպէսով ցաւը մի ուրունդից անց է կենում միւսին և ժառանգական է ուրեմն:

Մենք վերևը լիշեցինք, որ բժուար հիւանդութիւնը պիտի չախն է, որովհետև հիւանդ որդերը դիպչելով առողջներին, նոցա էլ են հիւանդացնում, Այս պատահում է հետեւեալ կերպով:—Այդ փոքրիկ մարմնիկները գտնւում են որդի ամեն մասերում ինչպէս և նրա ստամոքսում, այնտեղ դոքա խառնւում են կերակրի հետ և արտաթորւում են աղբի հետ միասին. այս վերջինը ընկնում է տերւների վերայ և կեղտոտում է նոցա:

Այս տերւների հետ միասին ուրեմն ընկնում են և այս փոքրիկ մարմնիկները որդի ստամոքսը, որոնք բազմանում են և տարածւում են նրա ամբողջ մարմնի մէջ, որոնք վաղ թէ ուշ սպանում են որդին:

Մի անգամ այս ցաւով հիւանդացած որդերը այլևս չեն կարող առողջանալ, այս պատճառով, թէ որ կամենում են հիւանդութեան պատճառը հեռացնել, աչն է ոչնչացնել այդ մարմնիկներին, պէտք է ոչնչացնել հիւանդացած որդերին:

Սակայն կարելի է այդ ցաւի առաջն առնել, եթէ այնպիսի սերմն է ընտրւում, որ այդ մարմնիկներից չէ պարունակում: Այդ տեսակ սերմից դուրս եկածը երբեք չի սատակել բժաւոր հիւանդութիւնից, եթէ նա չը դիպաւ հիւանդներին: Այս հիւանդութիւնը տարածուեցաւ ամեն երկրներում, որտեղ շերամապահութիւնով են պարապում, և որովհետև նա ժառանգական է և դիպչողական, համարեա թէ անկարելի է գտնել սովորական եղանակով ստացած սերմեր, որ չը պարունակեն իրանց մէջ այդ տեսակ փոքրիկ մարմնիկներից: Միմիայն Պաստօրի առաջարկուած ցէլլիւլիարնի սիստեմով պատրաստած սերմերը չեն պարունակում այդ մարմնիկներից:

II Ս Խ Ո Ւ Ն Ե Ր (Ք Ն Մ Շ Ե Ր Ե)

Անհաւասար զարգանալը որդի, որ բժաւոր հիւանդութեան նշանն է, նկատւում է և այս հիւանդութեան մէջ, միայն այն զանազանութիւնով, որ այս երկրորդի ժամանակ այդ անհաւասարութիւնը միշտ շատ յայտնի չէ երևում, և աւելի նկատելի է լինում վերջին շապիկ փոխելիս և սատկելուց անմիջապէս մի քանի օր առաջ:

Այս ցաւով հիւանդ որդերը կերակուր չեն ուտում, համարեա թէ չեն շարժւում, քամակի անցքով բաց են թողնում սև, կպչուն նիւթ և քնում են: Նոցա մարմնի գոյնը լինում է անթափանցիկ սպիտակ. երբ որ հիւանդութիւնը զարգանում է, գլխին մօտ եղած օղերը սկսում են սևանալ: 48 ժամուան մէջ սև գոյնը տարածւում է ամբողջ մարմնի վերայ և ներքին մասերը թուի կարմրագոյն ժահր են դառնում, որը հեշտութեամբ դուրս է հոսում որդի մարմնից, եթէ մի թեթեւ կերպով մարմինը ծակուի, և տարածւում է մի տեսակ վատ հոտ: Մահը պատահում է սովորաբար բո-

Ժոժ շինելու ժամանակ և տարածում է համարեա թէ ամբողջ պարտիայի վերայ, բայց և ուրիշ հասակի որդերն էլ են հիւանդանում այդ ցաւով: Այս ևս պէտք է գիտենալ, որ վերջին անգամ շապիկ փոխելու ժամանակ կարելի է գրտնուին հիւանդ որդեր և այս պատահում է յատկապէս այն ժամանակ, երբ բոժոժ շինելուց այս ցաւը ամենավնասակար կերպով յայտնուել է:

Թէև երբեմն այս հիւանդութիւնը յանկարծական է երևում, բայց իսկուպէս ցաւը աւելի վաղ է եղել սկսուած, որի մասին կարելի է համոզուիլ, եթէ որդերի ներքին մասերը քննուին, բայց ուշ է նկատուել, որովհետև աւելի առաջ ստուգելը անկարելի է եղած: Այդ ցաւով հիւանդացած որդերի նշանները իր ժամանակին չեն նկատուում: Այս պատճառով հնար չը կայ այդ ցաւից բժշկելու և մինչև այսօր առաջարկուած միջոցները անօգուտ են եղել: Սակայն մենք կարող ենք այդ ցաւի առաջն առնել եթէ հեռացնենք այն ամենը, ինչ որ նրա պատճառներն են համարուում, այսինքն.

1) Սերմի վատ պահելը, եթէ նրան ձմեռը խոնաւ տեղումն են պահում, կամ այնպիսի տեղերում, որտեղ տաքութիւնը շատ մեծ փոփոխութիւնների է ենթարկուած:

2) Սերմից դուրս գալու ժամանակ յանկարծական ցուրտը:

3) Հիւանդ սերմերից ընտրութիւն անելը:

4) Սերմից շատ ուշ դուրս հանելը:

5) Որդերին նեղուածք տեղում պահելը:

6) Անբաւարար կերակրելը, թաց, ցոլով խոնաւացած կամ փթած տերևը:

7) Շերամատան անմաքրութիւնը և ամեն օր անկողին չը փոխելը:

8) Յանկարծական փոփոխութիւնը տաքութեան, ցած աստիճանը տաքութեան (պակաս քան 13° Ռէոմ) և չափազանց խոնաւութիւնը շերամատան մէջ:

9) Սեանալու ցաւով հիւանդ որդերի մերձաւորութիւնը:

10) Անբաւարար օգտփոխութիւնը. որ այս ցաւի ամենազլխաւոր պատճառն համարուում:

Հասկանալի է, որ այս պատճառները երբեմն միասին, երբեմն առանձին են ներգործում, պատճառելով նորան համապատասխան վնաս: Սեանալը բոլորովին այնպէս ժառանգական չէ, ինչպէս բժաւոր հիւանդութիւնը: Նա ժառանգական է միայն այն մտքով, որ սերունդը թոյլ է լինում և այդ պէտք է պատճառ համարել հիւանդութեան:

Սեանալը սաստիկ դիպչողական է, այն է հեշտութիւնով հիւանդից անց է կենում առողջի վերայ: Սորա համար հարկաւոր չէ որ առողջները հիւանդներին անմիջապէս դիպչեն. բաւական է, որ նաքա մօտիկ գտնուին, որովհետև այս ցաւը կարող է դիպչել հիւանդ որդերին մտիկանող անձինքների միջոցով:

Բժաւոր հիւանդութեան վերայ խօսելիս՝ մենք չիշեցինք այն կանոնները, որոնցով կարելի է նրա առաջն առնել: Միևնոյն նշանակութիւն ունին և սեանալ ասած ցաւի համար և պէտք է կատարել նոցա, երբ հիւանդութեան լինելու մասին ամենեւին կասկած չը կայ: Ինչպէս ասացինք, այդ ցաւը յայտնուում է նորանով, սր որդերը միահաւասար մեծութիւն չեն ունենում և երևում են սատկածներ այնպէս, ինչպէս որ նկարագրեցինք: Այս ցաւի երևալը ստուգելու համար՝ շապիկ փոխելու ժամանակ տեղը լաւ քննելու է, որովհետև այդ ժամանակն են սկսում կոտորուել: Արդէն առաջին անգամ շապիկ փոխելիս վնասուածքներ պէտք է հեռացնել այն որդերին, որոնք յետ են մնացել աճելումը, և ախորժակով թարմ կերակուր չեն ուտում, և միևնոյն ժամանակ պէտք է հոգ տանել, որ որդերը արձակ լինին: Այս միջոցները կարող են սեանալուն սահման դրնել:

Որ լաւ հասկանալի լինի շերամատան օգի մաքրութիւնը և ուրիշ կարևոր նախազգուշացնող միջոցների գործադրութիւնը որոնց շնորհիւ աւելի սակաւ են կոտորուում, պատմում ենք հետեւեալը:

Մի շերամապահ տեսնելով իւր որդերի կոտորուիլը՝ առնում է և դէն է ածում նոցա մի աղբի դէզի վերայ: Սօտովը մի ուրիշ շերամապահ անցնելով՝ նկատում է նոցա մի քանիսներին, որ դեռ կենդանի են: Յաւելով նա հաւաքում է այդպիսիներին և տանում իւր տուն ու կերակրում:

Ո՛րչափ մեծ է լինում նորա ուրախութիւնը, երբ որ տեսնում է, որ մի քանիսները, համարեա թէ մեռածները, սկսում են քիչ քիչ կենդանանալ, զօրեղանալ և սկսում ախորժակով ուտել: Մի քանի օրիցետոյ նոքա բարձրանում են ցախերի վերայ և հիանալի բոժոժներ են շինում: Որչափ որ այս պատմութիւնը անհաւատալի է թւում, այնուամենայնիւ շատ օրինակներ կան, որոնք ցոյց են տալիս, թէ սրոնք են կոտորուելու գլխաւոր պատճառները: Աղբի դէզի վերայ շարտուածները ընկան մաքուր օդի մէջ և այս կերպով դուրս եկան խեղդող նեղուածքութիւնից, որ երեւի գլխաւոր պատճառն էր հիւանդութեան: Մաքուր օդի մէջ որդերի ախորժակը բացուեցաւ և լաւ հոգատարութեան շնորհիւ կարճ ժամանակում այնքան լաւացան, որ բոժոժ տուին: Հետեւեալ հենց որ ցաւը յայտնուում է և որդերը թողն են երևում և ախորժակ չունին, կարելի է երբեմն նոցա բժշկել միմիայն մաքուր օդի մէջ տանելով նոցա: Բայց որովհետեւ հայեաթ տանելը կարող է վատ հետեւանք ունենալ որդերի համար, այն է կարող է ցուրտ լինել, ուրեմն պէտք է տանել նոցա այնպիսի սենեակ, որտեղ շերամ չէ եղել պահուած: Փորձերը ցոյց են տուել, որ այսպիսի տեղափոխութիւնները շատ լաւ օգուտներ են ունեցել. քիչ չէ այնպիսի շերամապահների թիւը, որոնք այսպէսով ցաւի առաջն են կտրել:

Մենք էլի կրկնում ենք՝ տեղափոխութիւնը միայն այն ժամանակ կարող է օգտակար լինել, երբ այդ անում են հիւանդութեան հէնց երևալու րօպէից: Այս ևս պէտք է աւելացնել, որ տեղի փոխելը օգտակար կարող է լինել, եթէ որ ցաւը սկսուել է պահելու ժամանակ վատ օդից, իսկ ե-

թէ ցաւը ուրմի մէջը արդէն կար, այն ժամանակ շատ դժուար է գործը լաւացնել:

Շերամապահը միշտ չէ կարող որդերին նոր կացարանում տեղափոխել, որովհետեւ երբեմն ցաւը պատահում որդի վերջին հասակում, երբ աւելի մեծ տեղ է պահանջում և այդ պատճառով բոլոր ազատ տեղերը բռնուած են: Եթէ ուրեմն ստիպուած պէտք է թողնել նոցա հին տեղում, այն ժամանակ գոնեա պէտք է բոլոր պատուհանները բացանել, թարմ օդ ներս թողնելու: Այս գէպքում ՚ի հարկէ այն օգուտը չի լինիլ՝ ինչ որ ուրիշ տեղ փոխելով. բացի դրանից բոլոր պատուհանները բացանելով երբ դուրսը ցուրտ է, կարող է մեծ վնաս առաջանալ:

III Բ Ի Մ Ե Ն Ն Ե Ն (Տ Ի Մ Ե Ն Ե Ն)

Քարանալը, ինչպէս բժաւոր հիւանդութիւնը (պէրրինը) առաջանում է մի շատ փոքրիկ, միայն միկրօսկօպի տակ տեսանելի սունկից: Այս սունկը մի տեսակն է բորբոսի, (բրերթ) որ որդի մարմնի մէջ զարգանում է և անհաւատալի արագութիւնով փչացնում է նորա ներքին մասերը: Այս ցաւով հիւանդ որդի կաշին բաց վարդագոյն է ստանում, մարմինը մեղրամոմի տեսք ընդունում. նորա ստակեղուց լետոյ շուտով նա ծածկուած է երևում սպիտակ փոշիով, և այնքան պնդանում է, որ նորան կաւիճի պէս կարելի է կոտրել:

Այս սպիտակ փոշին բաղկացած է չափազանց փոքրիկ կլոր հատիկներից որոնք կոչւում են «պօնի» կամ բորբոսի սերմ, իսկ որդի մարմնի մէջ աճելով խճճուում են, ինչպէս օրինակ սովորական բոյսերի արմատները կամ բարակ ճիւղքերը: Սպիտակ փոշին կամ սպօռները օդի շարժողութիւնով հեշտութեամբ տարածւում են ամբողջ շերամատան մէջ: Եւ որովհետեւ սպօռները օդիցը ծանր են՝ ուստի փռուելով ամեն կողմ, նոքա նստում են տերեւների վերայ և սոցա

հետ ուտուելով միասին մտնում են որդի ստամոքսը, որտեղ շուտով աճում են և նորան սպանում:

Հեշտ հասկանալի է, որ ուրեմն այս ցաւը շատ դիպչողական է. այս պատճառով նա բոլոր որդերի մէջ ցաւ է գցում և թէպէտ մի քանիսները բոժոժ են շինում, բայց և մէջն էլ սատակում են: Որքան կարելի է այս ցաւի տարածուելը չափաւորելու համար շերամապահը պիտի գործ դնէ այն միջոցները, որոնք օգտակար են ուրիշ վարակիչ հիւանդութիւնների ժամանակ, ինչպէս օրինակի համար, մեծ և արձակ տեղի վերայ պահելը նոցա, յետ մնացող որդերի հեռացնելը մի ուրիշ տեղ:

Բարանալը ժառանգական չէ, որովհետեւ սերմը չէ ցաւազարւում: Ինչպէս ասուեցաւ փոշին կամ սպօռները օդի շարժողութիւնով շատ հեշտ են տարածւում ամբողջ շերամատան մէջ, մտնում են յատակի և սարք ու կարգի ճեղքերի մէջ, կալում են սենեակի պատերին մեծ քանակութեամբ: Բայց որովհետեւ սպօռները կարող են կենսական ոյժ պահպանել մինչև հետեւեալ տարին, ուստի ցաւը կրկնւում է, եթէ հետեւեալ տարին շերամը ցաւազարւում տեղում, կամ սարքի վերայ են պահում: Այս պատճառով շերամապահը իրան համար կանոն պէտք է շինէ չը գործածել այն դարակները, շրջանակները և խասիկները, որոնց վերայ անցեալ մուսկարգինով հիւանդ որդեր են եղել պահուած. այդպիսի ցաւազար շերամատան պատերը պէտք է սպիտակ ներկել, իսկ յատակը, դռները, պատուհանները եռացրած մոխրաջրով լուանալ: Երկու տարի անցնելուց յետոյ կարելի է աներկելու բոլորը գործածել, որովհետեւ այդքան ժամանակի միջոցում սպօռները կորցնում են կենսական ոյժը և էլ չեն կարող կենդանանալ:

IV Բ ո յ է յ ո յ (չախօտկա)

Այս ցաւը այնքան շուտ շուտ չէ պատահում, ինչպէս

միւսները, բայց և երբեմն սակաւ վնասներ չէ հասցնում: Նա դիպչում է շապիկը փոխելուց յետոյ և նկատւում է գլխաւորաբար երրորդ և չորրորդ շապիկ փոխելիս: Դորալինները կարելի է գուշակել շապիկ փոխելուց առաջ որդերի անհաւասար մեծանալով, բայց այս նշանը ուրիշ ցաւերին էլ է վերաբերւում: Շապիկ փոխելուց յետոյ որդերը կորցնում են ուտելու ատորժակը, նոցա կաշին հոգի գոյն ստանալով, կամաց կամաց սևանում է, այն ինչ առողջների շապիկը փոխուելով աւելի սպիտակում է: Որդերը մաշւում են, կարճանում են և վերջապէս համարենա թափանցիկ են դառնում: Բարակացաւից որդերը քիչ քիչ են մեռնում և նոցա լէշը այնպէս է փթում, ինչպէս որ սևանալուց կամ դեղնութիւնից սատկածներին: Հիւանդ որդերի բերանից և աղբի ճանապարհից հոսում է մեծ քանակութեամբ մի թափանցիկ նիւթ, որ օդի մէջ թուխ կարմիր գոյն է ստանում և կեղտոտում տերևները և որդերին:

Բարակացաւի պատճառը դեռ յայտնի չէ, բայց ոմանք կարծում են որ դա առաջ է գալի սերմը պահելուց, և որդին առաջին հասակում վատ մտիկ տալուց: Յաւը պակասացնելու համար պէտք է նոցա արձակ տեղաւորացնել, որով մի փոքր խանգարած կը լինին վարակուելու տերևների միջոցով: Բացի դորանից՝ հիւանդ որդերին պէտք է հեռացնել, որքան հնար է, որ կերակուրը չ'ապականուի: Այս կերպով լաւանում են և ցաւազարները: Բարակացաւի հետ պատահում է շատ անգամ և սևանալը. շատերը մինչև անգամ կարծում են, որ այս երկու ցաւերի մէջ կապ կայ: Սակայն յայտնի է, որ պէրբինով հիւանդ որդերից նոցա մէջ են երևում գլխաւորապէս միկրօօպիքական մարմնիկները, որոնք բարակացաւով մաշւում են եղել:

V Դ է շ ո յ ո յ (բէշապա)

Այս ցաւը յայտնւում է սովորաբար որդի վերջին հասակում և երբ որ նոքտ բոժոժի մէջ (ճիճու) թրթուր (ԿՅ-

ROJKA) դառել. երբեմն էլ դիպչում է ջահել հասակում: Նա հազիւ մեծ վնասներ է պատճառում. փորձուած շերամապահը այս ցաւի երեւալովը գուշակում է մինչև անգամ, որ նորա որդերի մէջ ուրիշ ցաւ չը կայ և սպաւում է լաւ և ապահով բերք:

Դեղնութիւնով հիւանդացած որդերը ուտելու ախորժակը քիչ քիչ կորցնում են և վերջապէս բոլորովին չեն ուտում: Նոցա մարմինը փոխանակ պստիկանալու քիչ ուտելուց՝ սկսում է աստիճանաբար փքուիլ, վերջապէս էլ կաշին չը դիմանալով տրաքւում է և մարմնից հոսում է մի դեղին հեղուկ, եթէ դեղին բոժոժ տուող տեսակին է պատկանում, կամ—սպիտակ հեղուկ՝ եթէ սպիտակ կամ կանանչ բոժոժի տեսակիցն է: Ստակելուց յետոյ որդը սևանում է, նորա մէջը փխում է և դառնում հոտած սև ժահր: Այս ցաւի պատճառները նոյնպէս յայտնի չեն. բայց շերամապահները դիտել են, որ դա առաջանում է, երբ որ շերամատան օդը բաւականաչափ մաքուր չեն պահում, նոյնպէս շատ ցրտից կամ շատ խոնավութիւնից: Այս ցաւի դէմ ոչ մի դեղ չ'կայ. բայց շերամապահը կարող է նրա առաջը կտրել, շերամատան մէջ օդի մաքրութիւն պահպանելով և չը թողնելով, որ որդերը ցուրտ և խոնավ օդի մէջ մեծանան:

VІ Ի՞նչպէս է պրէլի և որդերին հիւանդութիւններից ազատ պահել:

Ինչպէս վերելը ասուեցաւ՝ չկան միջոցներ հիւանդ որդերին այս կամ այն ցաւերից բժշկելու: Սակայն զգուշ շերամապահը կարող է թոյլ չ'տալ այդ ցաւերին մտնել իր շերամատունը. եթէ նա կատարէ շերամապահութեան բոլոր իշուած կանոնները: Մենք հարկաւոր ենք համարում էլի նորից յիշել հետեւեալ կէտերով.

- 1) Ուերմը վերցնել ցելլիւլիարնի, ստացուած բոլորովին առողջ տեղից և ոչ շատ մեծ քանակութեամբ:
- 2) Սերմը այնպիսի տեղ պահել, որտեղ տաքութիւնը շատ փոփոխական չէ լինում:

3) Սերմից դուրս բերել կամաց կամաց, որ տաքութիւնը 18—20 աստիճան Ռէօմ. լինի. նոյնպէս շատ շուտ չը պէտք է դուրս դնել, եթէ զարուհը վաղ է սկսուել:

4) Շերամատան (աբրշումանոցի) տաքութիւնը շարունակ պէտք է 17° Ռ. լինի:

5) Ամեն օր որդի բռնած տեղը պէտք է ընդարձակել:

6) Ամեն օր որդին նոր տեղ տանել և մաքուր պահել շերամատունը և նորա մէջ եղած սարգն ու կարգը:

7) Չոր տերև ուտացնել և հէնց ուտացնելու ժամանակ քաշել:

8) Բաւականաչափ օդափոխութիւն, որը գլխաւոր կանոնն է ճանաչուած. մենք կրկնում ենք, որ օդը փոխելը կարելի է հեշտացնել, եթէ պատուհանի փեղկերը կիսով չափ բաց մնան և բաց տեղերի վերայից կախ տալ վարագոյր կամ խտիր (ճիւօբ):

VІI Բ յ յ յ շ ի ն է լ ը .

Եթէ եղանակը յաջող է եղած և շերամատանը տաքութիւնը պահպանուել է շարունակաբար 17° Ռ.-ի վերայ, այն ժամանակ որդերը սկսում են բոժոժ շինել 4 կամ 5 շաբթից յետոյ, հաշուելով սերմից դուրս գալու օրից: Իսկ եթէ եղանակը ցուրտ է եղած և շերամատունը չեն տաքացրել, այն ժամանակ բոժոժ շինելը աւելի ուշ է լինում:

Բոժոժ շինելուց մի քանի օր առաջ պատրաստում են ցախը կամ աւելը, զարու կամ ցորենի ծղնօրից, կամ ուրիշ փուշ չննեցող թփերից: Այս նիւթերից, որոնք չոր պէտք է լինին, կապեր են կապում նոյն իսկ ծղնօտով կամ թթեւու կեղևով. երկարութիւնը այնքան պէտք է լինի, որ տեղաւորուին դարակների մէջը: Այս կապերը մի ծայրից լայնացնում են աւելի ձևով և դարսում են իրանց տեղերում:

Բոժոժ շինելու ժամանակի մօտենալը իմացում է նորանով, որ որդի մարմինը կարծես լոյս է տալի և փսքրանում է. նա սկսում է գլուխը շարժել և դէսուդէն սողալ, կարծես թէ կերակուրից փախչում է:

Մինչև որ բոլոր որդերը ցախերի վերայ կը բարձրանան երկու, երեք օր է անցկենում. այս և հետևեալ օրերին տաքութեան աստիճանը պէտք է 18° կամ 19° Ռ. պահպանել: Երբ տաքութիւնը այսպէս է, այն ժամանակ բոժոժ շինելը կանոնաւոր և արագ է լինում և կարճ ժամանակուայ մէջ որդերը դառնում են ճիճու կամ թրթուր: Մասնաւորապէս աշխատելու է, որ ցախերի վերայ նեղուածք չը լինի, որովհետև նեղուածք տեղում նոքա կրկնակի (ջուխտակ) բոժոժ են շինում, որ շատ պակաս գին ունի. նոյնպէս հարկաւոր չէ շալթել կամ ցնցել դարակները:

Վերջին որդերի բոժոժ շինելուց ութ օր անցնելուց յետոյ մի առ մի ցած են բերում ցախերը, զգուշութեամբ հեռացնում են սատակած որդերին, որ բոժոժը չը կեղտոտուի: Վերցնելով նոցա հետևեալ տեսակների են բաժանում. — ընտիրները, այսինքն պինդեր, կակուղներ, բժաւորներ (չխար) և ջուխտակներ: Չը բաժանուածները տեսակների՝ ցածր գին ունին:

Բոժոժները հաւաքելու ամենալաւ ժամանակը որոշելու համար՝ վերցնում են վերջին շինածներից մէկը և կրտում մէջ տեղից սուր դանակով այնպէս, որ միջի թրթուրը չը կտրուի. եթէ նա սպիտակ կամ դեղին է և կաշին կակուղ, ապա սպասում են մի քանի օր ևս, մինչև որ կը ստանայ թուխ կարմիր գոյն: Այս գոյնը ցոյց է տալի, որ ճիճուի կաշին այնքան պնդացել է, որ նա չի վնասուի մի տեղ տանելիս կամ շարժուելով: Հասունութեան միւս նշանը այն է, որ շարժելիս բոժոժը խշխշոց է հանում ինչպէս նուշը իւր պատիճի կամ կեղևի մէջ: Մինչև բոժոժի ծախելը պէտք է նոցա դարակների վերայ ածել $2\frac{1}{2}$ վերշոկ հաստութիւնով:

Բոժոժը ուրիշ տեղ տանելը ամենից լաւ է դամբիւղներով լինի, որ նոքա չը ճխլուին: Այդ միջոցին ամեն մի տեսակը ջոկ ջոկ պէտք է տանել-պինդերը, կակուղները, բժաւորները և ջուխտակները ջոկ դարսել:

Սերմի համար նշանակուած բոժոժները առանձին զամ-

բիւղներով պէտք է լինի. մէջը մի բանով երկուսի պէտք է բաժանել և $2\frac{1}{2}$ վերշոկ հաստութիւնով ածել մէջը. ամեն մէկ կէսի մէջ խիտ պէտք է ածել, որ որքան կարելի է քիչ տրորուին:

Բ ո ժ ո ժ ի է շ Պ է շ Ն. (բոժ քաղելը)

Թել մանելու համար նշանակուած բոժոժները կամ աւելի ուղիղն ասած նոցա միջին գտնուած ճիճուները պէտք է խեղդել կամ սատկացնել տաքութիւնով: Այս նպատակի համար կան առանձին վառարաններ, որոնց մէջ բոժոժները ենթարկուած են 60° կամ 70° Ռէօմ. ջրի գոլորշիի տաքութեանը: Եթէ միջի ճիճուն չը սատկի՝ նա կը դառնայ թիթեռ և միջից դուրս գալու համար կը ծալի բոժոժը և այդպէսով նա թել քաշելու համար կը փչանայ: Այնպիսի տեղերում ուր մօտիկ բոժոժ խեղդելու գործարան չը կայ, իսկ հեռու տանելը վտանգաւոր է, որովհետև միջից թիթեռները կարող են դուրս գալ, պէտք է շերամապահը ինքը խեղդէ նոցա, բայց այդ բանը ամենեւին չը պէտք է անէ արեգակի տակ կամ հացի փռներում, այլ հետևեալ կերպով: Պատի մէջ, կամ կասկարանքի վերայ դրած զազանը, 3 կամ 4 վեդրօ պարունակութիւնով, կիսով չափ ջրով լքցնում են, զազանի վերայ դնում են իրար վերայ երեք հատ սովորական մաղ՝ որոնց ամեն միսի բարձրութիւնն է երեք վերշոկ և լայնութիւնը զազանի բերանից աւելի: Մաղերը մալթուլից (երկաթի թել) չը պէտք է լինին, այլ ծառի կեղևից: Ներքին մաղը, զազանի վերայ դրածը, լքցնում է տաշեղներով, իսկ վերևի երկուսը — բոժոժներով: Հասկանալի է, որ խեղդելուց առաջ պէտք է տեսակները ջոկել և այնպէս ջոկ ջոկ խեղդել: Բոլոր երեք մաղերի վրայից ծածկում են շուռ տուած թաքախով՝ որի յատակը ծակ է, սորա տեղ կարելի է վերցնել ուռիից շինած զամբիւղ, որը ամեն կողմից պատած է քաթանով: Նոյնպէս հարկաւոր է լիշել որ թա-

բախը կամ զամբիւղը մաղերից շատ մեծ չը պէտք է լինի: Զուրը եռ են տալի համարեա մի քառորդ ժամ, յետոյ հանում են վերեւի մաղից մի բոժոժ և սուր դանակով կրտուրում են միջից այնպէս, որ ճիճուն հանել կարելի լինի: Եթէ ճիճուի երկու ծայրերն էլ դէպի ներսն են ծռուած և եթէ նա ծածկուած է առանձին հոտ ունեցող քրտնքսով և գլուխը մատների մէջ հուփ տալիս կրալին մօտեցրած ժամանակ, կամ ասեղով ծակելիս, ոչինչ շարժողութիւն չէ ցոյց տալի, նշանակում է որ նա խեղդուած է: Բոժոժների մէջ կարելի է նոյնպէս ձու դնել և տեսնել, երբ որ նա պինդ եփուած է նշանակում է ճիճուները խեղդուած են:

Երբ որ բոժոժները խեղդուեցան պրծան, ապա վերցնում են զազանը և վրայի մաղերը, ծածկում են կտաւով և թողնում են այնպէս մի կողմը, որ կամաց սառչի: Ղազանի վերայ կարելի է դնել նոր մաղեր, ուրիշ բոժոժներով և խեղդել այնպէս, ինչպէս որ ասուեցաւ: Միայն ջուրը պէտք աւելցնել, որ առաջուայ բարձրութեան վերայ կանգնի: Խեղդուած բոժոժները, հովանալուց յետոյ, չորացնելու համար ածում են շրջանակների (ռամկաների) վերայ $2\frac{1}{2}$ վերջով հաստութիւնով:

Շրջանակների վերայ բոժոժները օրը երկու երեք անգամ շուռ տալ պէտք է ձեռքով: Այն տեղում, որտեղ բոժոժներն են դրուած, պէտք է ամեն օր սաստիկ օդը փոփոխել և շարժողութեան մէջ պահել. իսկ գիշերներով փակել, որ խոնաւ օդի մտնելով՝ չորանալը չ'ուշանայ: Բոժոժները արևի տակ չը պէտք է դնել: Շերամապահ օգուտն է, որ ուրիշ տեղ ուղարկուած բոժոժը չոր լինի, թէ չէ ճանապարհին կը փչանայ մինչև իւր տեղը հասնելը: Մինչև որ բոժոժը խեղդելուց յետոյ 2 ամիս ժամանակ չ'անցնի՝ երբեք չը պէտք է մի տեղ ուղարկել: Բոժոժը պէտք է ածել այնպիսի զամբիւղների մէջ, որոնց միջով օդ է խաղում, ամենից լաւն այն է, որ ամեն մի հակի ծանրութիւնը 12 ֆունտից աւելի չը լինի. այս աւելի աժան է նստում և շուտ էլ է ուղարկւում այսպէս: Վերը նկարագրած ձևը խեղ-

դելու համար իր պակասութիւնները ունի և կարող է լաւ յաջողուիլ, եթէ միայն մեծ զգուշութիւնով գործ դրուի: Բոլորը կանոնաւոր կերպով կարելի է խեղդել յատկապէս դորա համար շինուած գործարաններում և այն էլ փորձուած անձինքների ձեռքով: Շերամապահը աւելի լաւ կանի, եթէ իր բոժոժը կենդանի բազար ուղարկի, թէկուզ դրա համար մի ամբողջ օր էլ կորցնելու լինի, կամ քրեհը թոյնգ նստի:

Եթէ վերցրած է 6 զօլօտնիկ սերմ և որդի մէջ առանձին ցաւ չէ պատահել՝ կարելի է 1 զօլօտնիկից ստանալ 24 ֆունտ հում բոժոժ: Մէկ ֆունտի վերայ զալիս է 190 մինչև 280 բոժոժ. նայելով ցեղին, այն է, եւրոպական դեղին բոժոժները միշտ աւելի ծանր են, քան թէ եասօնական դեղինները կամ սպիտակները: Խեղդելուց յետոյ մի ֆունտ բոժոժը կշռում է մօտ 67 զօլօտնիկ, իսկ երկու ամսից յետոյ—33 զօլօտնիկ: Այսպէսով խեղդուած բոժոժի (կաժը) քաշը շարունակաբար պակասում է, որը և ստատահում է ուղարկուած ժամանակն էլ. 1 ֆունտ թարմ բոժոժը տալիս է 8 մինչև $9\frac{1}{2}$ զօլօտնիկ մանած թել:

7. Սերճ պատրաստելը յէլլի-խարնի յիւմ:

Սերմ պատրաստելը այնպիսի մի դժուար գործ է, որ հասարակ շերամապահը լաւ կանի, եթէ այդ բանից ամենեւին հրաժարուի և սերմ առնի այնպիսի անձինքներից, որոնք լաւ գիտեն այդ գործը ցելլուլիարնի ձևով, կամ վրստահութեան արժանի սերմ ծախող վաճառականներից: Իսկ եթէ ընդհակառակը մէկը, չը նայելով սորան, ինքը կը կամենայ անպատճառ սերմ պատրաստել, այն ժամանակ առանձին ուշադրութիւն պէտք է դարձնել սերմ տուող բոժոժների ընտրութեանը: Ամենեւին խոհեմութիւն չէ սերմի համար բազարից բոժոժ առնելը. որովհետև այդպիսիքը կարող են հիւանդ բերքից լինել, չը նայելով որ դրսից շատ զեղեցիկ տեսք ունին:

Սերմ պատրաստելու համար վերցնում են ցելլուլիար-

նի սերմից ստացած այնպիսի սերմ, այնպիսի բերքից, որի մէջ ամբողջ ժամանակ ոչ մի հիւանդութիւն չէ երեւացել, մանաւանդ սեւանալը: Համոզուելու համար, որ որդերը բոլորովին առողջ են, հարկաւոր է նոցա լաւ զննել շապիկ փոխելու ժամանակ, մանաւանդ բոժոժ շինելիս, որովհետեւ այս միջոցին հեշտ են նկատուում պատահական հիւանդութիւնները:

Շերամ պահելը վերջացնելուց, երբ որ վերջին որդը իր բոժոժը շինեց՝ տասն օր անցնելուց յետոյ, մի առ մի քննում են բոժոժի ցախերը կամ աւելները: Պակասաւոր կամ ջուխտակ բոժոժները ջոկելուց յետոյ, լաւ և կտորերեալ բոժոժները իստակում են դրսի մաշկից, որ խճճուած մետաքսից է շինուած և կոչուում է կազ և փռում են խասիկների վերայ բարակ, այնպէս որ մէկը միւսի վերայ չը լինի: Կարելի է նոյնպէս բոժոժները թելով շարել, թելը զգուշութիւնով վերեւ խաւից այնպէս անցկացնել, որ միջի ճիճուին չը դիպչի: Այս տեսակ շարուկները կախ են տնում պատից կամ թոկից (քեանդիր): Այս ձևը աւելի լաւ է քան թէ առաջինը:

Թիթեռը 15 կամ 18 օրուան վերայ է դուրս գալի և շուտով զուգաւորուում են: Զուգաւորութեան ժամանակ վերցնում են զոյգի (այսինքն արուն և էգը), թեւերից և տանում դնում այգպէս անբաժան տիւլի կամ չիքիլի մի պարկի մէջ, որի բերանի վերայ շինած թելը քաշելով փակուում է: Այս բանը պէտք է անել մինչև 11 ժամը առաւօտեան, որ զոյգը իրարից չը բաժանուի: Որպէս զի զոյգը պարկի մէջ լաւ տեղաւորուի, հարկաւոր է նրան փայտի գրլանով (ցիլինտրով) առաջուց լայնացնել: Որովհետեւ թիթեռների դուրս գալը երկու կամ երեք օրում վերջանում է՝ հարկաւոր է որ պարկերը մի օր առաջ լայնացրած պատրաստ լինին: Պէտք է լաւ նայել, որ պարկերի մէջ մի սեռի թիթեռներ չը մտնեն, ալ միացած զոյգեր: Արուն եզից զանազանում է նորանով, որ առաջինը ունի փոքրիկ, բարակ և երկայն մարմին, աւելի աշխույժ է շարժուում և շա-

րունակ իր թեւերը փրփրացնում: Իսկ էգը աւելի հաստ է, մարմնի ետեւի մասը ուռած է և աւելի դանդաղ է շարժւում:

Պարկերի մէջ տեղաւորցնում են միայն լաւ զարգացած զոյգեր և դէն են զցում բոլոր վատ զարգացածները կամ որոնց թեւերի վերայ սև կէտեր կան, իսկ մարմնի ետեւի մասի վերայ ունին արճիճի գոյն, գորշ (սերի) բիծեր և սև շերտեր (զօլեր): Մի խօսքով դէն են զցում բոլոր պակասաւոր թիթեռներին, որոնք բաւականին աշխույժ չեն կամ մի կերպ լաւ չեն երևում:

Բերանը կառած պարկերը, որոնց մէջ մի մի զոյգ թիթեռներ կան, զոյգ զոյգ կապուած կախ են տալի (քեադերից) թոկի վրայից, մի հով տեղում:

Մի օրից յետոյ էգը բաժանուում է արուից և սկսում է ձուաներ ածել պարկի տիւլի վերայ: Սովորաբար նա գրնում է 400—500 ձուաներ և մի քանի օրից յետոյ մեռնում է: Պողաբերուած ձուաները առաջ լինում են դեղին, յետոյ քիչ քիչ ստանում են կապտագոյն գորշ (սերի) կամ արճիճի գորշ գոյն, մինչ չը պողաբերուած ձուաները մեռնում են դեղին և չորանում են: Թիթեռների պարկերից դուրս գալուց յետոյ հարկաւոր է իւրաքանչիւր մի պարկ լաւ տեսնել և հեռացնել նոցա, որոնք երրորդ կամ չորրորդ օրը մեռած թիթեռներ են պարունակում:

Ամբողջ ժամանակ քանի որ սերմ սրտաբաստելը շարունակուում է, այն է բոժոժ շինելուց մինչև մահը, պէտք է հետեւել, որ տաքութիւնը 18° Ռ.-ից ցած չը լինի: Շատ անգամ պէտք է պարկերին մտիկ անել և սատկացնել Dermestes (գերմեստես) կոչուած բզէզին և նորա թրթուրին, որը շատ անգամ մտնում է պարկի մէջ և ուտում է թիթեռին: Նոյնպէս զգուշութիւն պէտք է, որ մկները չ'վնասեն:

Թիթեռների սատկելուց երկու շաբաթ յետոյ պարկերը զարսում են զամբիւղների կամ ծակծակուած արկղների մէջ (որ մէջը մաքուր օդ բանի) և ուղարկում են շերամապա-

հովիթեան փորձնական կայարանը (ստանցիա) քննութեան համար, կամ մի այնպիսի անձի, որ լաւ է հասկանում միկրոսկոպ գործածելը և գիտէ հիւանդ թիթեռներին աւուղներինց զանազանել:

Միկրոսկոպի քանակութեան համար պարկերից հետեւեալ կերպով են ջնկում: Զոյգերը մէկ մէկ, մի պարկը միւսից յետոյ, ջարդում են (հաւանգի) սանգի մէջ և միկրոսկոպի տակ քննում: Այն պարկերը են դէն ածում, որոնց միջի թիթեռների մարմինների մէջ կան հիւանդութեան մարմնիկներ, կամ թէ աւելի լաւ է այդպիսի պարկերը այրում են, սրով հետեւ նոցա մէջը դրած պարկերի սերմը առնուող զը լինի: Սերունդի համար ընտրում են այն պարկերի սերմը, որոնց միջի թիթեռները բոլորովին առողջ էին, այսինքն միկրոսկոպի տակ նոցա մէջ չը կային հիւանդութեան մարմնիկներ:

Վերջապէս դէն են ածում այն ամենը ինչ որ կանոնաւոր չէ. այսինքն եթէ ձու ածածը քիչ է, կամ չը պըտղարեւածներն են խառը մէջը, կամ ձուաները դէզ դէզ են եղել դրուած: Առողջ գտնուած պարկերը պահում են մինչև նոյեմբերի վերջը չոր և լաւ հով տեղում: Այս ժամանակ լուանում են սերմը հետեւեալ կերպով.—պարկերը դնում են մի աման ջրի մէջ, յետոյ շուռ են տալի նոցա և տիւլի վրայից սերմը մատներով զգուշ կերպով քերում են և ածում ամանը, որը տակն է հաւաքում: Յետոյ երեսի ջուրը դէն են ածում և նորից մաքուր ջրով լուանում, այնպէս, որ կեղտից բոլորը իստակուի: Սերմը ջրից բոլորովին հեռացնելուց յետոյ՝ հաւաքում են նրան և փռում ծծուն թղթի վերայ չորցնելու, և յետոյ ձմեռը պահելու համար դնում են մի չոր սենեակում, որը չեն տաքացնում ձմեռը, վերան արև չէ կանգնում և բաւականին օդ ունի: Թէ ինչպէս պէտք է ձմեռը պահել այդ սերմը, դրա մասին արդէն բացատրուած է առաջին գլխում.

ԱՂԻՍԱԿ (ՏԱԲԼԻՑԱ) ԾԵՐԱՄԱՊԱՀՈՒ- ԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ:

Հասակները ու դե.	Օրեր	Ամեն մի հա- սակի և քնի օրերի թիվը:	Որդի մար- մնի եր- կայնու- թիվը:	Որդի մար- մնի հաս- տույթի նր:	Մի գոյությունիկ սերմից ստա- յած որդիքի վերայ ինչ- քան տերև է հարկաւոր:	Մի գոյությունիկ սերմի համար էնչքան տեղ պէտք է դա- րան տերև է բախնելի վե- րայ:
Սերմից դուրս գալը	1		Հաշուած մարդիկ:	է միլի-		
I Հասակ.	2	4 1/2	7	0,3	Մօտ 1 1/2 Փունտ	1 1/2 քառա- կուսի (կը- վաղրատնի) արշին.
	3					
	4					
	5					
I Քուն.	1					
II Հասակ.	6					
	7					
	8	4	17	0,9	Մօտ 3 1/2 Փունտ	1 1/2 քառա- կուսի ար- շին.
	9					
II Քուն.	10					
	11					
	12					
III Հասակ.	13	4 1/2	27	1,5	14 1/2 Փունտ	3 քառակ. արշին.
	14					
	15					
III Քուն.	16					
	1					

ԻՆՉՊԵՍ ՊԵՏԻ Ե ՊԱՀԵԼ ԱՄԵՆ ՄԻ ՀԱՍԱԿՈՒՄ:

Պահելը սկսում է տաք սենեակում, 17° ըստ Ռէոմիւրի:
Ամեն երկու ժամը մի անգամ ուտացնում են քնքուշ,
կտրտած տերև (փուրուզ)

Ամեն օր որդի տեղը մեծացնում են, նորա տեղի շուր-
ջը նոր տերև աւելացնելով:

Սենեակի մէջ միշտ 17° տաքութիւն են պահպանում:
Քնի ժամանակ կերակուրը պակասեցնում են և վերջապէս
բոլորովին կերակուր չեն տալի:

Շապիկ փոխելուց (քնից) յետոյ փոխում են տեղը, որի
միջոցին տեղը ընդարձակում են:

Ամեն առաւօտ, կերակուր տալիս, որդերին նոր տեղի
վերայ են դնում (տեղը փոխում) և աւելի ընդարձակում են:

Ջահել տերև են ուտեցնում, քիչ քիչ, բայց շուտ շուտ,
կտրտած տերևը (փուրուզ) 3 ժամը մի անգամ, իսկ ճիւղ-
քերի վերայի տերևներով մի փոքր ուշ ուշ:

Տաքութիւնը շերամատան մէջ միշտ 17° Ռ. պէտք է լինի:
Քնի ժամանակ չեն ուտեցնում և չեն փոխում տեղը:

Քնի ժամանակ որդերը չեն շարժւում, չեն ուտում և
կաշին փայլում է, կարծես լոյս է տալի:

Երբոր որդերը շապիկը փոխում են, նոցա նոր տեղի
վերայ են դնում և տեղը ընդարձակում:

Տեղափոխութիւնը և տեղ մեծացնելը կատարւում է ա-
մեն օր առաւօտները կերակրելու ժամանակ:

Այնպէս են կերակրում ինչպէս նախնիքի հասակում,
միայն աւելի խոշոր տերևով: Տաքութեան աստիճանը շերա-
մատան մէջ պէտք է լինի 17° Ռ.

Քնի ժամանակ որդերին չեն կերակրում և տեղը չեն
փոխում:

IV Հասակ.	17					
	18					
	19					
	20	6 1/2	45	2,5	1 փութ և 16 ֆունտ	7 քառակ. արշին.
	21					
	22					
	23					
IV Քուն.		1 1/2				
	24					
	25					
	26					
	27					
	28					
V Հասակ.	29	8	90	3,5	6 փութ և 12 քառակ. արշին.	
	30					
	31					
Բոժոժ շինելը.	32					
	33					
	և հետ.				7 կամ 8 փութ	

Երբոր որդերը շապիկը դէն են գցում, տանում են նոցա նոր տեղի վերայ և աւելի արձակ տեղաւորում:

Տեղափոխութիւնը և տեղ ընդարձակելը կատարւում է ամեն օր, առաւօտները:

Կերակրում են այնպէս, ինչպէս նախընթաց հասակում: Տաքութիւնը պէտք է լինի 17° Բ.

Շերամատան օդը մեծ խնամքով մաքրում են և թարմացնում:

Հենց որ որդերը քնում են՝ այլևս չեն կերակրում:

Քնած որդերը գլուխները ցից են անում, դառնում անշարժ և փալլում են: Քնի ժամանակ ամեն կերպ պէտք է աշխատել, որ տաքութեան աստիճանը անփոփոխ մնայ:

Քնից լետոյ որդերին նոր տեղի վերայ են դնում և տեղը ընդարձակում:

Տեղափոխութիւնը և տեղ ընդարձակելը կատարւում է ամեն օր, առաւօտները, սռաջին անգամ կերակուր տալիս:

Որդերը դառնում են շատակեր: Կերակուրը (ճիւղքեր, աւելի հասած տերէներով) շուտ շուտ են տալի, երեք ժամը մի անգամ:

Շերամատան տաքութիւնը լինելու է 17° Բ. շարունակաբար:

Շերամատան օդը մեծ խնամքով մաքրում են և թարմացնում:

30-երորդ օրուանից դարսում են ցախերը կամ աւելները բոժոժի համար:

31-երորդ օրուանից մի քանի որդեր էլ ամենեւին չեն ուտում և սկսում են սողալ բոժոժ կապելու համար տեղ փնտրելու:

Որդերի շատակերութիւնը պակասում է և մեծ մասը նոցանից բոժոժ է հիւսում:

Համարեա բոլոր որդերը բոժոժ են շինում: Ամենայաջող տաքութիւնը է 18 կամ 19° Բ.

Բոժոժի մէջ որդերը դառնում են ճիճու կամ թրթուր. թրթուրը դուրս է գալի բոժոժից 15 օր լետոյ սկսած բոժոժ լինելու օրից:

Շերանի որդի մեծանալը.

1. 1-ն որդ (պատ.1)

2. 1-ին քուն 5-րդ որդ (պատ.2)

3. 6-րդ որդ (պատ.3)

4. 2-րդ քուն 10-րդ որդ (պատ.4)

5. 11-րդ որդ (պատ.5)

6. 3-րդ քուն 16-րդ (պատ.6)

7. 17-րդ որդ (պատ.7)

8. 4-րդ քուն 23-րդ որդ (պատ.8)

9. 24-րդ որդ (պատ.9)

10. Ցախի վերայ բարձրանալը. 32-րդ որդ (պատ.10)

11. Կանոնաւոր և ամբողջ բոժոժներ միջից կտրուած (պատ.11 և 12)

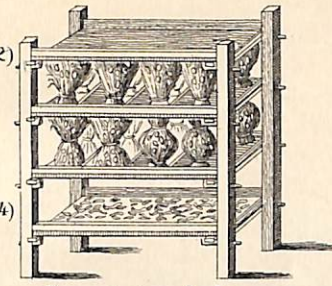
12. Զուխտակ բոժոժ միջից կտրուած (պատ.13)

13. Էգ թիթեռ (պատ.14)

14. Էգ թիթեռ (պատ.14)

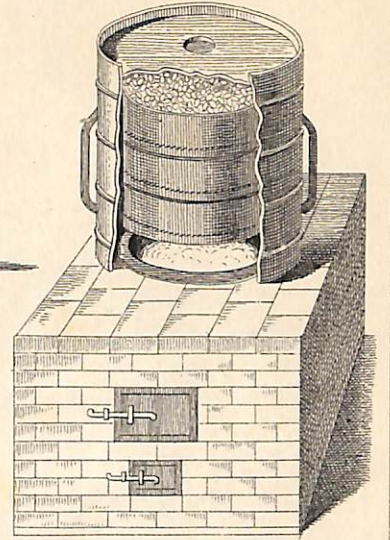
15. Էգ թիթեռ (պատ.14)

16.

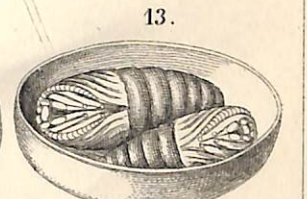
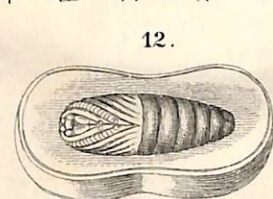
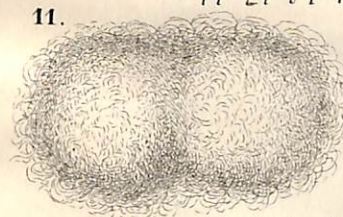
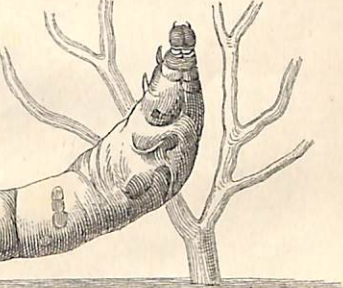

Դարակ (ստանոկ) որդր
կերակրելու և բոժոժ
շինելու համար (պատ.16)

17.

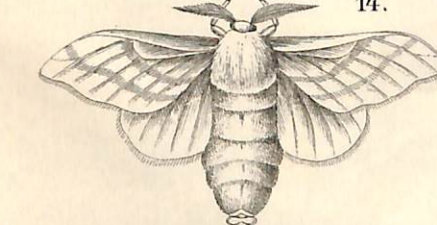

Պեշ Կառարան բոժոժը խեղդելու
համար (պատ.17)

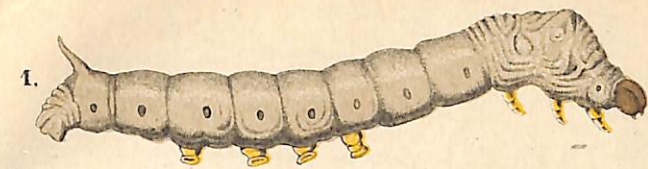
Կանոնաւոր և ամբողջ բոժոժներ միջից կտրուած (պատ.11 և 12)

Զուխտակ բոժոժ միջից
կտրուած (պատ.13)

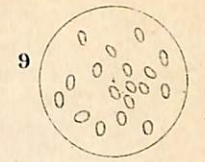

Էգ թիթեռ (պատ.14)

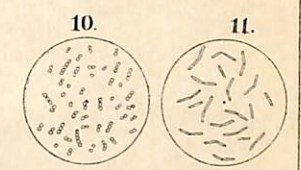
Առաջ որդ (պատ.1.)

Բժաւոր հիւանդութիւնով հիւանդ որդերի մարմնիկները: (Սաստիկ մեծացրած պատ.9)

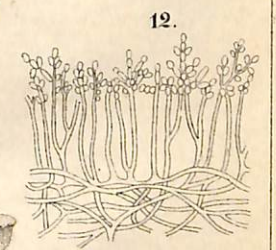
Պեքրինով (բժաւոր հիւ.) հիւանդ որդեր (պատ.2 և 3)

Սևանայու ցաւով հիւանդ որդերի մէջ գտնուած արարածները կամ օրգանիզմները: (Սաստիկ մեծացրած. պատ.10 և 11.)

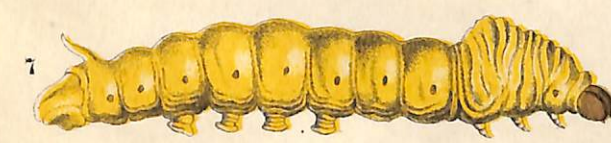
Ֆլաշերիով (սևանալը) ստտկած որդեր (պատ.4 և 5.)

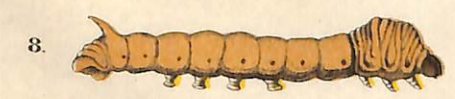
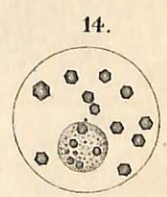
Մուսկարգինով (քարափնալը) հիւանդ որդ (պատ. 6.)

Քարանալու ցաւը առաջացնող սունկը և նրա բուսածուկները: (Սաստիկ մեծացրած պատ.12 և 13.)

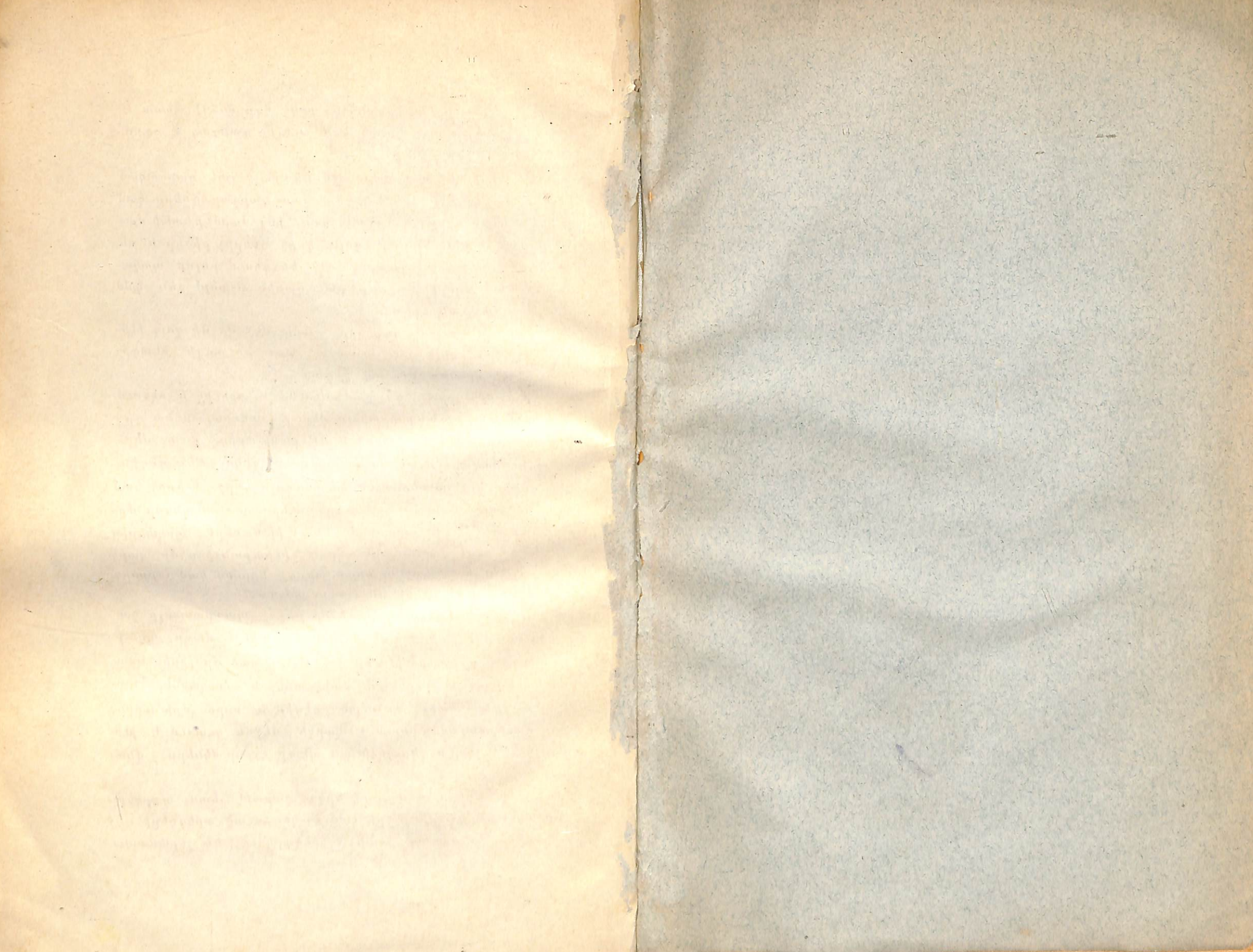
Դեղնացաւով (ջուր կտրուիլը) հիւանդ որդ (պատ.7.)

Բարակացաւով հիւանդ որդ (պատ.8.)

Դեղնացաւով հիւանդ որդի մարմնից դուրս եկած կաթնանման հեղուկը: (Սաստիկ մեծացրած պատ.14.)

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳԵՂԱՐՄԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
7/31 1922

9516

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0082361

